

ВОНИ ХОТІЛИ ВРЯТУВАТИ ЖИТТЯ: ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ

***Анотація.** Статтю присвячено вивченню феномену рятування євреїв у період Голокосту. Розглянуто чинники суспільно-політичного характеру, які впливали на дослідження історії порятунку євреїв.*

***Ключові слова:** Праведник народів світу, Голокост, євреї, рятівники, тимчасово окуповані території, Яд Вашем.*

Виклад основного матеріалу. 2 лютого 2021 р. Верховна Рада України ухвалила постанову, якою встановила 14 травня як День пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни. Постанова рекомендує Міністерству культури та інформаційної політики забезпечити створення Українським інститутом національної пам'яті із залученням інститутів Національної академії наук України списку осіб, які, ризикуючи своїм життям і життям рідних, допомагали євреям уникнути терору нацистів у роки Голокосту.

У СРСР на офіційному рівні тема Голокосту, а відтак і тих, хто надавав допомогу євреям замовчувалась з політичних причин. По-перше, особлива доля євреїв під час нацистської окупації не вписувалась в ідеологічну конструкцію про «єдиний радянський народ». По-друге, на це впливали радянсько-ізраїльські дипломатичні конфлікти та побоювання щодо активізації єврейського національного руху. Викликало підозру також спілкування між рятівниками та врятованими, якщо останні проживали поза межами СРСР. Діяльність з пошуку та надання звання Праведник народів світу почалась відкрито дуже пізно – лише після проголошення в Україні незалежності, до чого, на жаль, багато зі свідків банально не дожили., багато не могли розповісти про свій вчинок, багато не отримали посвідчень, бо не лишилося свідків. Але ця робота триватиме, бо «данина поваги до праведників — це інвестиція у спільне майбутнє».

Коли під час Другої світової війни нацистська Німеччина приречена до загибелі європейських євреїв, знайшлися люди, які, ризикуючи власним життям та життями своїх рідних, наважувалися

рятувати євреїв — надавати їм притулок, їжу, допомагати їм вижити, керуючись лише почуттям милосердя і не вимагаючи нічого натомість.

Жертвами Голокосту вважаються шість мільйонів євреїв Європи, у тому числі півтора мільйона дітей, хоча поіменного списку закатованих не існує. Сотні мільйонів європейців, що жили під гнітом нацистського режиму, здебільшого або зберігали мовчання і займали позицію невтручання, або співпрацювали з убивцями. Але були й інші люди, які простягали євреям руку допомоги і намагалися врятувати їх, ризикуючи при цьому власним життям і життям своїх близьких.

У 1953 р. для вшанування пам'яті жертв нацизму в 1933-1945 роках рішенням Кнесету був заснований Яд Вашем — ізраїльський Національний меморіал Катастрофи та Героїзму. Згідно зі статтею 9 прийнятого Кнесетом у 1953 р. закону «Про увічнення пам'яті мучеників і героїв», одним із завдань Яд Вашему — вшанування імен тих «праведників, які ризикували своїм життям заради порятунку євреїв». Водночас при Яд Вашем під юрисдикцією Верховного Суду Ізраїлю було створено спеціальну комісію, в обов'язки якої входить надання почесного звання Праведника народів світу. Вона розглядає кожен конкретний випадок, відтак ухвалює рішення, і несе повну відповідальність за присвоєння цього звання.

У 1963 р. були визначені критерії надання звання Праведника народів світу.

Основні умови для присвоєння звання наступні:

- Активна участь у порятунку одного або декількох євреїв від небезпеки негайного знищення або депортації у табори смерті.
- Існувала реальна небезпека для рятівника та його близьких.
- Рятівник усвідомлював і мав на увазі саме порятунок єврея. Дії рятівника не були мотивовані отриманням грошової винагороди або іншої компенсації, як, наприклад, перехід врятованого в іншу віру, усиновлення дитини і тощо.

Усе вище перелічене підтверджується свідченнями тих, хто вижив, тих, кому була надана допомога, або наявністю відповідних документів, що підтверджують факт порятунку і його обставини [10].

Визнані отримують іменну медаль, Почесну грамоту Праведників народів світу і право вписати своє ім'я на Стіні Честі в Саду Праведників у Єрусалимі. Згідно із законом, Праведники народів світу отримують почесне громадянство держави Ізраїль а якщо їх немає у живих — пам'ятне громадянство, як визнання їх подвигу.

Порятунок євреїв в роки Катастрофи в кожному окремому випадку вимагав великої мужності і справжньої самовідданості, так як розцінювався нацистами як виклик всій їхній ідеології та політиці, навіть при відсутності будь-яких інших форм опору або непокори. Імена багатьох з тих, хто здійснив такий подвиг, не завжди вдається виявити. Невідомими залишилися багато сміливців, які загинули від рук нацистів разом із євреями, яким вони намагалися допомогти. Деякі люди, які рятували євреїв, не отримують звання Праведника народів світу, так як нікому засвідчити їх подвиг: врятовані ними євреї пізніше загинули, потрапивши в руки нацистів, або померли незабаром після війни. Без визнання залишаються також ті, чия безкорислива самовідданість не отримує підтвердження з боку врятованих ними євреїв, психіка яких, глибоко травмована жахами пережитого, блокує будь-які спогади про них.

У світі налічується 24 811 Праведників народів світу, але ця цифра неостаточна, тому що відкриваються нові імена, хоча з роками подібний пошук утруднений відсутністю живих свідків.

За даними Національного меморіалу Катастрофи та Героїзму Яд Вашем, станом на 1 січня 2020 року, коли востаннє оновлювалася система обліку) документально підтверджено, що 2 659 українців рятували євреїв під час Другої світової війни, хоча присвоєння цього звання мешканцям України відбувалися і після цієї дати [3]. Попри те, що допомога євреям каралася смертю, українці були серед тих, хто найбільше в Європі рятував єврейських життів. Це четверта найбільша кількість за країнами світу. Більше було тільки поляків — 7 112, нідерландців — 5 851, французів — 4 130 [4].

Але ці дані не відображають реальної картини порятунку євреїв, жертв Голокосту, оскільки рятівників євреїв незрівнянно більше, ніж Праведників народів світу. Яд Вашем на своєму офіційному сайті визнає: «Кількість визнаних Праведників не відображає повний обсяг допомоги євреям з боку не євреїв у період Голокосту».

Навіть надійно засвідчена участь у порятунку євреїв в роки Катастрофи не завжди тягне за собою присвоєння звання Праведника народів світу. Так, цього звання не удостоюється не єврей, який врятував свою дружину-єврейку, але при цьому не врятував або не намагався з ризиком для життя врятувати членів сім'ї дружини або інших євреїв; той не єврей, який врятував одного єврея, але був жорстокий по відношенню до інших або, рятуючи когось із євреїв, у

той же час співпрацював з нацистами в скоєнні злочинів. Так, наприклад, щодо поліцаїв. «Якщо вони до 1944 року робили все, що вони робили, і тоді допомогли, бо бачили, куди рухається фронт, то це одна ситуація. А коли вони допомогли у 1941-му чи 1942 році, то це була інша ситуація» — пояснює ізраїльський історик Самюель Барнай [9].

Першою серед українців, хто отримав звання Праведник народів світу, стала ігуменя Йосифа (Олена Вітер), настоятелька греко-католицького монастиря, яка переховувала від нацистів єврейських дітей. Як зазначає Юлія Гольденберг, засновниця та керівниця благодійного фонду «Заради тебе», який займається гуманітарною допомогою праведникам та їхнім родинам в Україні, представники України, імена яких вносили до почесного списку праведників, були і до Олени Вітер, але їх записували громадянами Польщі або СРСР. А от ігуменя Йосифа, отримуючи почесне звання у 1976 р., наполягла на тому, щоб саме Україна була зазначена як її батьківщина [8, с. 9].

Багато науковців відзначають, що умови для порятунку євреїв на території СРСР, а також Польщі, радикально відрізнялися від західноєвропейських [7, с. 416].

Відмінності історичних сценаріїв Голокосту в країнах Європи обумовлювалися способами дії гітлерівської «машини знищення», які значною мірою залежали від усталених форм адміністративного управління на місцях, традицій громадського та культурного життя, впливовості єврейських громад, ставлення нацистів до населення окупованих країн, врешті, масштабу загрози для рятівників євреїв.

Так, у Данії «гітлерівці проявляли до датчан терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражалися у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів масового виходу євреїв» [5, с. 490-491]. У Нідерландах і Франції рятівникові євреїв «загрозовала висилка в концентраційний табір», тоді як на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом із євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали» [2, с. 237]. В окупованій німцями Польщі всіх власників будинків карали смертю, якщо знаходили прихованого єврея в домі або господарстві, смерть була карою за надання будь-якої допомоги євреям, наприклад дати хліба чи води єврею, що проходив повз [11; 12, р. 5].

На тимчасово окупованих територіях СРСР потрібно було повідомляти про кожного єврея чи чужу особу, яка з'явилась у районі,

заборонялося надавати їм притулок, доноси, необхідність утаємничувати факт спасіння від сусідів; важкі умови здобування їжі для тих, кого переховували, — все це загрожувало життю рятівників та їх родин. «Якщо хтось пустить жида переночувати або надасть йому житло, то буде негайно розстріляний не тільки він, а й його родина» — це типове широко оголошуване застереження населенню окупованої України [1, с. 55-56].

Викладач Єврейського університету, член комісії Яд Вашем з питань праведників Самюель Барнай наводить приклад питання особистої матеріальної зацікавленості, який міг бути мотивацією для порятунку євреїв. Ці питання часто постають, коли йдеться про визнання праведниками західних європейців, які могли попросити за порятунок єврейської родини значні статки. «Якщо люди віддавали за порятунок, за одну ніч свій завод, то це вважається забагато. Але якщо в українській хаті утримували пів року родину і за це отримали золоті сережки, то як інакше ця обкрадена, обібрана родина, що жебракувала і при радянській владі, а при німцях реально голодувала, як вона могла їх утримувати?» — пояснює ізраїльський історик [9].

Погодимося, що підлягають додатковому вивченню обставини, за яких за переховування євреїв українці уникали страти і навіть позбавлення волі, будучи оштрафованими (наприклад — у Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську та ін.) [8, с. 416].

Визначаючи масштаби надання допомоги єврейському населенню на території Житомирської області, необхідно з розумінням поставитися до того, що кількість офіційних Праведників народів світу — це дуже умовне число, значно більше було рятівників (або Справедливих світу цього) — людей, які за різних обставин, за різних причин та у різних формах допомагали євреям.

Звернемо увагу на те, що у наративах євреїв та не євреїв мали місце суперечності щодо допомоги єврейському населенню. Багато хто з євреїв висловлював стереотипну точку зору про антисемітизм з боку місцевих жителів, поліції, про те, що за порятунок треба було платити золотом або іншими цінними речами. Що ж до наративів неєврейського населення, то у більшості випадків, мова йшла про безкорисливу допомогу, співчуття. Більшістю рятівників рухали такі почуття, як жалість, людяність, гуманність. Майже у всіх випадках порятунок євреїв був протестом проти несправедливості, жорстокості нацистських злочинів. Хоча мали місце й свідчення про антисемітизм, жорстокість

етосовно євреїв, виказування тих, хто переховувався німцям або місцевій поліції тощо. Та все ж серед наративів більше позитивної інформації про рятівників євреїв.

Науковиця Фаїна Винокурова наводить декілька аналітичних узагальнень, зокрема «порятунок міг бути спланованим заздалегідь або відбувався стихійно, за участю випадкових людей; пасивна поведінка оточуючих також рятувала євреїв — будучи поінформованими про місцезнаходження людей, які переховувались, не доносили на них окупаційній владі» [1, с. 53-54; 8].

Аналіз ситуацій сюжетів, що містяться у документальних колекціях, свідчить про те, що рятівників євреїв було більше у селах. Те, що їх більше було у селах можна пояснити наступним: селяни були більш релігійними, а значить і моральнішими; краща продовольча ситуація у порівнянні з містом; наявність господарчих приміщень та близькість лісу, де можна було переховуватися у разі небезпеки. Хоча у селі складніше було втаємничити від сусідів переховування євреїв.

Зазначимо, що найбільше Праведників народів світу налічується у місцях, де відсоток євреїв серед населення був відносно великим, а саме: Вінниччина, територія західної України, Київщина, Житомирщина, Одещина.

Позиція Праведників народів світу цього вчить нас не забувати про такі цінності, як правда і мужність, протистояти байдужості, ставити перед собою етичні проблеми та робити моральний вибір. Усе це безумовно спонукатиме молодь до толерантності, емпатії, до полікультурної неоднорідності сучасного світу.

Підведемо підсумок відомою фразою Праведника народів світу Оскара Шиндлера з культового фільму «Список Шиндлера»: «Той, хто рятує одне життя, рятує весь світ» [6].

Література та джерела

1. Винокурова Ф. Феномен Праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій дій та чинків. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*: збірка наукових статей. Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. С. 45-81.
2. Гутман И., Галиль Н. Катастрофа и память о ней / пер. с иврита Зоя Копельман, Яков Синичкин. Иерусалим: Яд Вашем. б.г. 292 с.
3. Праведники народів світу, вшановані Яд Вашем до 1 січня 2020 року. Україна. URL: <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/ukraine.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).

4. Праведники народов мира — по странам и национальной принадлежности спасителей. Статистика на 1 января 2020. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html> (дата звернення: 28.05.2021).
5. Праведники народов мира. *Холокост: Энциклопедия* / ред. У. Лакёр, соред. Ю.Т. Баумель; пер. с англ. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. С. 490-491.
6. Список Шиндлера. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0108052/quotes> (дата звернення: 11.06.2021).
7. Щупак І. Трагедія євреїв України. *Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси*. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 402-424.
8. Щупак І. Українські рятувальники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: Довідник* / за ред. І. Щупака. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8-15.
9. Щур Марія. «Кожен, хто врятував хоча б одне життя, для мене є героєм». Розмова про праведників, які рятували євреїв у час Голокосту. *Радіо свобода*. 18 березня 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pravednyky-holocaust-ukrajina/31156456.html> (дата звернення: 10.06.2021).
10. Які критерії для надання звання Праведника? URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/faq.html> (дата звернення: 29.05.2021)
11. Holocaust Survivors and Remembrance Project: «Forget You Not» URL: <http://isurvived.org/Frameset4References-3/-PolishRighteous.html> (дата звернення: 14.06.2021).
12. Robert Cherry, Annamaria Orla-Bukowska, *Rethinking Poles and Jews: Troubled Past, Brighter Future*, Rowman & Littlefield, 2007, 230 p.

— 0 —